

БІОГРАФІЧНИЙ ПРОСТІР ІВАНА ЧЕНДЕЯ В КОНТЕКСТІ ЕПІСТОЛЯРНИХ ДІАЛОГІВ*

Постать Івана Чендея, лауреата Національної премії України імені Тараса Шевченка, автора сценарію славнозвісного фільму С. Параджанова «Тіні забутих предків» та численних творів, що стали непроминальним явищем в історії української літератури, зокрема романів та повістей «Птахи полишають гнізда» (1965), «Іван» (1968), «Казка білого інею» (1979), «Скрип колиски» (1986), «Калина під снігом» (1988), давно є об'єктом літературознавчих студій Сидора Кіраля. Уже не перший рік відомий літературознавець упорядковує та вивчає архів письменника, зокрема готує до друку численні листи, які були органічною частиною життя цього майстра слова і без яких не можна реконструювати біографію новеліста, осмислити історію написання його творів та творчу спадщину загалом.

Перші спроби запровадити епістолярні тексти Івана Чендея в літературознавчий дискурс зробили М. Жулинський, О. Козій, В. Марко, Г. Шевченко, А. Галас, М. Носа, Н. Овчаренко, В. Гончар, донька письменника М. Чендей-Трещак та ін. С. Кіраль підготував окремим виданням листування І. Чендея з І. Денисюком та Л. Коваленком [Кіраль 2013], а в коментарях до нього – окремі листи до В. Дончика, О. Гончара, А. Турчинської та ін. Окрім того, на сторінках наукових збірників видрукував листування І. Чендея з К. Волинським, В. Костюченком, П. Панчем, П. Засенком, М. Ільницьким, Н. Макулович та ін.

2019 року С. Кіраль започаткував видавничий проєкт у 10-томах «Епістолярні джерела чендезнавства», у межах якого 2021 року вийшов перший том – листування письменника з критиками К. Волинським, І. Дзюбою, Л. Коваленком, В. Костюченком. У цьому ж році побачила світ і монографія С. Кіраля «Іван Чендей та київські критики»:

* Чендей І. Листування з київськими критиками / упоряд., автор передм. і комент. д-р філол. наук, проф. Сидір Кіраль. Київ: Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. Т. І. 668 с.; Кіраль С. Іван Чендей та київські критики: епістолярні діалоги: монографія. Київ: Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 432 с.

епістолярні діалоги». Том епістолярію разом із монографією (оригінальне двокнижжя) демонструють широку панораму українського літературного процесу і довоколлітературного життя через листування талановитих особистостей.

С. Кіраль наголошує: І. Чендєєві, фактично єдиному із закарпатських письменників, неймовірно поталанило, адже його прихід у велику літературу одразу помітили визнані метри літературно-критичного цеху не лише в Україні, а й поза її межами:

Г. Аврахов, К. Волинський, І. Дзюба, Л. Коваленко, Г. Корабельников, Л. Новиченко, С. Крижанівський, Л. Теракоп'ян, В. Фашенко, а згодом представники молодшого покоління – В. Дончик, М. Жулинський, М. Ільницький, В. Марко, М. Стрельбицький та ін. Із багатьма з них письменник листувався. Зокрема, представлене в цьому виданні листування І. Чендея з К. Волинським (61 лист, 1964–1997 рр.), І. Дзюбою (63 листи, 1969–2002 рр.), В. Костюченком (74 листи, 1957–2002 рр.), Л. Коваленком (33 листи, 1971–1982 рр.) охоплює понад 40 років – від того часу, коли І. Чендей тільки почав виходити на всеукраїнський

літературний простір і до кінця життя, коли письменника було відзначено високими нагородами.

Любов до написання листів – риса, яка супроводила Івана Чендея все його життя. У його щоденниках С. Кіраль спостеріг, як високо автор цінував епістолярний жанр, із яким задоволенням перечитував листи не лише класиків літератури, а й своїх сучасників. Хоча в листі до В. Костюченка письменник зауважував: «Я ... не належу до дисциплінованих щодо переписки» [Чендей 2021], але факт листування вважав ознакою тривалої дружби: «Лист – свідчення, що дружба у нас з Тобою добра і міцна» [Кіраль 2021, с. 38], – писав І. Чендей, маючи за життєве кредо вислів: «На листи треба відповідати!» [Чендей 2021, с. 82], відписуючи на листи старанно і з ентузіазмом. Варто наголосити, що він досить вимогливо вибирав нових друзів, а коли зустрічав гарних людей, то сприймав це як щасливий дарунок Долі.

Письменник розумів цінність листів як важливих документів для вивчення життя й творчості, вважав листування «доброю традицією» й насправді «потребою душевною» [Чендей 2021, с. 323]. Про те, що автор дорожив багатьма листами, ставився до них як до творчості, свідчить той факт, що деякі епістоли він повністю переписував у свій «Щоденник». Ці записи, як і епістолярна спадщина митця, свідчать, що І. Чендей не тільки любив писати листи, а й, зрозуміло, одержувати відписи на них. Процес очікування на відповідь і радість від неї психологічно тонко передано в листі до К. Волинського: «Уже починав хвилюватися, чого це від Вас нема та й нема листа. З нетерпінням поглядав на хвіртку, коли мав прийти листоноша, з нетерпінням чекав, коли подавав він пошту, розчаровано проводжав його очима, коли він подавав одні газети, журнали, а листа не подавав. Така вже наша натура – зробив щось, хочеться якомога швидше почути слово людини, якій віриш, від якої чекаєш не тільки слова похвали чи схвалення, але й доброї, відвертої поради...

Нарешті, листа я отримав» [Чендей 2021, с. 201].

Листування, що зберігається в родинних архівах критиків, а також (частково) в Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України, дає змогу збагнути джерела формування світогляду І. Чендея, його індивідуального стилю, зануритися в тогочасний літературно-культурний процес України, переосмислити окремі факти творчої біографії митця, зокрема драму дев'ятилітнього вигнання з літератури. Саме В. Костюченкові, К. Волинському, І. Дзюбі, Л. Коваленку в ті непрості часи він писав найчастіше, відчуваючи внутрішню потребу зафіксувати події свого життя й історії, донести всю правду про них. Стосунки з цими критиками переросли межі «виробничих» і перейшли в довгорічну щирю дружбу, яка виростала на ґрунті спільних світоглядних пошуків і художньо-естетичних поглядів. Листування І. Чендея – це спосіб і простір спілкування з найпотрібнішими комунікантами, до яких він звертався не просто як колега чи автор, а часто викладав їм спосіб розуміння світу і самого себе у світі, тому листи відкривають складний внутрішній світ людини з її психоемоційними переживаннями.

Листи І. Чендея за своїм інформаційно-тематичним наповненням багатоаспектні: водночас із професійними питаннями в них дуже часто йдеться про факти приватного життя, подано оцінки суспільно-політичного, літературного життя Ужгорода і панорами культурно-мистецького руху України загалом. Вимальовується автопортрет люблячого батька та турботливого сім'янина, привітного і дбайливого господаря-садівника, закоханого у свою малу батьківщину – село Дубове. Серед подій, що згадуються найчастіше, суто біографічні (тяжка родинна трагедія – утрата сина Мирослава, загибель брата Василя і його родини, виключення з партії, тривале будівництво, що забирало багато сил і енергії, хвороби); літературні (несприйняття

деяких його творів і негативні рецензії, зверстаний, але невиданий двотомник 1992 року, болочі роздуми про літературу, про Україну та її мову); філософські (спогади про дитинство і юність, розмисли про призначення митця, зокрема його пасіонарну роль у долі народу, про виховання майбутньої творчої еліти) та ін. Сюжетами листів є не лише щоденні важливі чи другорядні дії та вчинки, а здебільшого явища небуденні, міркування на теми творчості і вічності, емоції, почуття, стосунки з колегами. Біографічний простір І. Чендея представлений різноманітними лініями, які витворюють багатогранний образ письменника. Водночас актуалізуються по-статі адресантів, їхнє місце в долі письменника і в тодішньому літературному процесі на тлі складних суспільних подій.

Листи різні за обсягом і значущістю: інколи це лише формальні привітання зі святами (найчастіше – із Новим роком, Жовтневими святами і 1 травня), із побажаннями стандартних «добра і успіхів». Деякі досить розлогі: позначені роздумами про письменницьку працю, її призначення, творчі задуми, деякі – це художні ескізи чи спогади, характеристики спільних знайомих. Обидві сторони листовної комунікації – адресат і адресанти листування – захоплюють особливою поштивістю, дружелью, шляхетністю. Листи І. Чендея можна кваліфікувати і як досконалі зразки епістолярного жанру, що відповідають його вимогам і стилістиці; і як епістолярну прозу – вони образні, чуттєві, мальовничі. Надзвичайно цінна інформація, яка стосується важливих історичних і культурних реалій. І «герої», і тексти перетворюються на живий, сповнений внутрішньої енергії розвиток організм.

Сучасний читач стає все вибагливішим до біографічних контекстів та форм їхньої презентації, і саме на нього орієнтується упорядник листів. Перший том «Листування Івана Чендея» містить передмову (у ній проаналізовано «взлові блоки» опублікованих епістол), тексти листів, коментарі та примітки до них, а також маловідомі або неопубліковані документи, які стосуються окремих фактів, подій, про які згадано в листуванні; опубліковано також світлина, дарчі написи. Мову й правопис листів збережено, а відтворені пропуски в текстах (машинописні, а також уписані від руки) та встановлене датування подано у квадратних дужках. Кожен текст листа відповідно прокоментовано. Підготовка листів до друку, зокрема коментарів (а це був, зізнається упорядник, найважчий і найскладніший етап роботи, оскільки текстова фактура листів І. Чендея та його адресатів щільно насичена різноманітною інформацією), потребувала належної інтерпретації й спонукала до численних пошуків, здебільшого архівних чи раритетних нині документів, і цю колосальну працю С. Кіраль здійснив надзвичайно факхово. Тому коментарі до листів мають самостійну наукову цінність, вони значно збагачують знання читача про українську літературу другої половини ХХ ст., оскільки орієнтуються на досягнення комунікативного ефекту з читачем та фокусують увагу на найбільш яскравих елементах епістолярію.

Коментатор таким чином запрошує аудиторію до епістолярного простору, стимулює її інтерес, встановлює зворотний зв'язок, а отже, і діалог із нею. У контексті біографічного дослідження це концептуально виправдано, оскільки біографія людини сприймається як феномен, відкритий до осмислення, який навряд чи може претендувати на абсолютно завершене оформлення.

У виданні вміщено також хронологічний покажчик творів І. Чендея, згаданих у текстах листів; анотований покажчик видавництва, періодики, товариств, організацій, що згадуються в листах; анотований покажчик імен, названих у листуванні.

Як помітив С. Кіраль, саме епістолярний діалог І. Чендея та В. Костюченка сповна відтворює емоційний душевний стан письменника після нещадного погрому його творів 1969 р. Про повну мовчанку та ізоляцію він писатиме не раз у листах до багатьох адресатів, однак лише В. Костюченкові довірили відкрити зранену душу. Критик не злякався контактів, не обірвав листування з І. Чендеєм, який пізніше не раз зі широю вдячністю спогадуватиме це воістину «велике побратимське розуміння» його «проблем тоді, коли... було найважче» [Чендей 2021, с. 88]. В одному з листів напередодні Нового 1990 року І. Чендей напише: «Від найперших наших зустрічей при «Вітрові з полонин» 1958 минуло багато-багато уже літ. А я Тебе завжди бачу делікатно інтелігентним, добрим та уважним, розуміючим... І це найважливіше, найдорожче» [Чендей 2021, с. 70].

У листуванні І. Чендея і В. Костюченка С. Кіраль помічає: між адресатами була «невидима, але така надійна і близька духовна спорідненість творців цього напрочуд світлого і водночас драматичного епістолярного діалогу, який своєю ширістю, відвертістю, легкістю та глибоким взаєморозумінням виділяється з поміж тих, які представлено у цьому виданні» [Кіраль 2021, с. 81]. Про це свідчать і їхні дискусії та роздуми про державотворчі процеси в незалежній Україні, про проблеми духовності, зокрема занепад українського села, нищення українського книговидання, про брак потужного національного лідера, який би повів будівництво молодій державі за чітко визначеними самостійницькими європейськими орієнтирами, «озвучена» ними ревізія їхніх ідейних переконань.

Епістолярій І. Чендея до К. Волинського приваблює тим, що в ньому прочитується не проста видавнича історія збірок новел, повістей та романів письменника. В особі К. Волинського письменник убачав не лише принципового критика, а й широкого, тактовного порадника, який мав «добрий естетичний смак», саме тому й плекав «велику надію, найкращі сподівання» [Кіраль 2021, с. 196] щодо об'єктивного присуду про перший у його творчій практиці роман «Птахи полишають гнізда». С. Кіраль виокремлює і той показовий факт, що письменник майже визнавав усі «недохопи», зауважені київським літературознавцем. У листах до К. Волинського І. Чендей згадує також і про деякі подробиці щодо висунення цього роману на Шевченків-

ську премію в 1966 р.

К. Волинський, попри всі колізії непростого літературного шляху І. Чендея, рецензував нові твори письменника, ставав на його захист, коли компатріоти різних мастей і рангів цькували прозаїка. Їхній епістолярний діалог дуже цінний ще й тим, що тут зафіксовано всебічні роздуми про письменницьке ремесло, про жанрову природу того чи того прозового твору (новели, оповідання, роману, нарису). Зрештою, епістолярні діалогі діляться своїми думками про поточне життя в письменницькому співтоваристві, розмірковують над деякими морально-етичними проблемами людського співіснування, зокрема на ниві літературної критики.

Якщо, скажімо, у листуванні з В. Костюченком І. Чендей не раз порушує питання поточного політичного та громадсько-культурного життя, то в епістолярному діалозі із К. Волинським таких «виходів» на політичну та культурну арену не так і багато, акцентується на особистому: «При зустрічі я відкрию Вам широко свою душу і розповім чимало такого, над чим ми разом з Вами задумуємося, поміркуємо, можливо, трохи й посумуємо» [Чендей 2021, с. 198], на творчих планах.

Епістолярний діалог двох інтелектуалів, закарпатця І. Чендея й донеччанина І. Дзюби (натоді вже киянина), свідчить, як зазначає С. Кіраль, що обопільне «впізнання» між критиком та письменником відбулося одразу, і воно виявилось глибоким і глибинним, відвертим і непомильним, у чому не раз зізнаватимуться обидва адресанти. Для І. Чендея слово І. Дзюби про його працю в літературному процесі було «високоавторитетним, думка – виваженою, а бачення – гострим і точним» [Чендей 2021, с. 315].

Серед комплексу питань, які були об'єктом епістолярної обсервації І. Чендея та І. Дзюби, є особливо значущі, що актуально звучать і понині. Насамперед це питання мови, украй важливе й концептуальне для обох творців епістолярного діалогу. Загалом праці І. Дзюби, правдиво наголошував І. Чендей, були «помітними» та «авторитетними», й завжди «виділялися» серед інших на ниві критики та літературознавства. «Добре знаю Вас, як одного зі справді високоосвічених, ерудованих дослідників і науковців літературного процесу. Ваша безоглядність і висока вимогливість сприяли Вашому високому авторитету в літературній критиці серед тих, хто важить собі силу і значення слова, проте обурили проти Вас не одного в літературі випадкового, графомана» [Чендей 2021, с. 312], – звертався до критика І. Чендей.

До відомого літературознавця, критика Леоніда Миколайовича Коваленка, незважаючи на те, що за віком вони були ровесники, Іван Чендей шанобливо звертався на «Ви», чим засвідчував глибоку повагу до авторитетного науковця й тонкого знавця літератури, чесної, справедливої, безбоязної та духовно багатой людини, якому відверто зізнався: «... знаю, яка велика Ваша участь в моїй літературній долі» [Чендей 2021, с. 517], адже той не раз захищав від несправедливих ідеологічних нападків. У літера-

турних колах Л. Коваленко славився непохитністю, принциповістю та вимогливістю – ці людські та фахові риси єднали київського літературознавця та ужгородського письменника.

«Радий, що в житті пізнав Вас і мав щастя з Вами спілкуватися. Певно, є багато спільного, що єднає до купи нас з Вами. В характерах, зокрема» [Чендей 2021, с. 491], – щиро зізнався І. Чендей у листі до Л. Коваленка від 3 червня 1972 р. Обидва, як демонструє їхнє листування, вимогливо ставилися до художнього слова, зневажали графоманів, уболівали за розвиток української літератури та літературної критики.

Прискіпливий авторитетний критик глибоко шанував І. Чендея передовсім за те, що той мав дар дивитися далі за інших та працював незалежно від крутих поворотів долі. А письменник цілковито поділяв думку Л. Коваленка, що в житті слід «відмітати дрібне і сіре», а варто «мобілізуватися на велику працю в ім'я високого і людяного!» [Чендей 2021, с. 491], бо в цьому адресант і адресат якраз і вбачали суть людського щастя. Власне, саме на таких, вивірених життям, моральних засадах і творився їхній епістолярний діалог та цементувалися творчі контакти, стверджує С. Кіраль.

Листування І. Чендея, переконаний С. Кіраль, потребує окремого спеціального дослідження, адже епістолярна спадщина письменників належить до найавторитетніших першоджерел. У ній багато фактів про перше прочитання критиками творів письменника та їхні свіжі «цюхвилинні» враження (М. Коцюбинська). Тому дослідник аналізує листування в монографії «Іван Чендей та київські критики: епістолярні діалоги», де дає докладні мемуарно-оцінні характеристики багатьом учасникам літпроцесу другої половини ХХ ст., докладно студіює епістолярні тексти закарпатського прозаїка, звертає увагу не лише на «ключові» факти, згадані в них, оскільки листи, окрім усього, документально відтворюють «образ часу і образ героя» (І. Денисюк).

Наративна стратегія С. Кірала полягає в синтезі епістолярного, щоденникового та мемуарного жанру: часто літературознавець «притягує» і цитує спогади чи записи, листи І. Чендея до інших адресатів, у яких є схожі розмисли письменника на ту чи ту тему, ілюструє ними думку, висловлену в листі, що аналізується. Це розширює життєвий і творчий контексти стосунків із адресантом, унаслідок чого витворюється об'ємна стереоскопічна картина навколо певної події чи факту, який постає перед читачем в усій повноті і значущості. Таким чином, інформаційне полотно листів максимально розширюється, кожна деталь пояснюється. Зокрема, С. Кіраль докладно переповідає інформацію

про презентацію книги спогадів, статей, щоденникових записів, листів, присвячену пам'яті Л. Коваленка, що була опублікована на сторінках часопису «Слово і Час» [Поліщук 2008], оскільки нинішній читач мало обізнаний із життям і творчістю цього відомого в той час науковця, вважаючи, що це сприятиме глибшому розумінню читачем його епістолярного діалогу з І. Чендеєм. Щоб переконатися в об'єктивності розмислів письменника, С. Кіраль звертається й до деяких наукових та критичних праць тогочасних літературознавців, які дають змогу переосмислити окремі факти творчої біографії учасників листування.

Своєрідність монографії не лише в тому, що в науковий обіг запроваджується велика кількість цікавої інформації, фактів із життя письменника і його оточення: С. Кіраль щоразу показує, як листи, окрім інформативної, мають літературну і суто естетичну функцію, у них виявляються закономірності розвитку епістолярного жанру кінця ХХ ст. Варто наголосити й на тому важливому факті, що епістолярні діалоги І. Чендея з літературними критиками та вченими-літературознавцями цікаві в контексті не лише тогочасної доби, а й сьогодення. Зрештою, як зазначає С. Кіраль, чимало листів письменника немовби написані «у вічність» й адресовані нинішньому та майбутньому поколінню українців.

Література

1. Кіраль С. «... Зробити щось корисне для свого рідного народу»: з епістолярної спадщини Івана Чендея: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 212 с.

2. Кіраль С. Іван Чендей та київські критики: епістолярні діалоги: монографія. Київ: Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 432 с.

3. Поліщук О. «Лицар честі й совісті»: [про презентацію кн.: Коваленко Л. «Ми – люди майбутнього, ми – не минули»: статті, рецензії, щоденники, спогади, поезії, листи / упоряд. Н.Л. Калениченко, О.Б. Поліщук; вступ. слово М.Г. Жулинського. Дніпродзержинськ: Вид. дім «Андрій», 2008. 512 с. *Слово і Час*. 2008. № 6. С. 103–105.

4. Чендей І. Листування з київськими критиками / упоряд., автор передм. і комент. д-р філол. наук, проф. Сидір Кіраль. Київ – Ужгород: ТОВ «РІК У», 2021. Т. I. С. 36.

Галина Александрова,

доктор філологічних наук, провідний науковий співробітник Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського; старший науковий співробітник; galekss@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-5136-5160>